



Sabohat XAYTMATOVA,
O‘zDSMI “San’atshunoslik va
madaniyatshunoslik” kafedrası professori,
San’atshunoslik fanlari nomzodi

HUJJATLI KINONING SHAKLLANISH JARAYONLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon va o‘zbek hujjatli kinosining shakllanishi hamda taraqqiyot bosqichlari yoritilgan. Unda O. va A.Lyumerlar tomonidan yaratilgan ilk filmlar, R.Flaerti, D.Vertov kabi hujjatli kino asoschilarining ijodi va kino san’atiga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Shuningdek, o‘zbek hujjatli kinosining rivojlanishi, Xudoybergan Devonov va Malik Qayumov kabi ijodkorlarning faoliyati ilmiy tahlil qilinadi. Hamda televideniye davrida hujjatli kino taraqqiyoti haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘lar: hujjatli kino, kino tarixi, kinematografiya, o‘zbek hujjatli kinosi, kinoxronika, montaj, televideniye, hujjatli film, milliy kinematografiya, audiovizual meros.

Аннотация. В данной статье рассматриваются этапы становления и развития мирового и узбекского документального кино. Анализируются первые фильмы, созданные О. и А. Люмьерами, а также творчество основоположников документального кино — Р. Флаэрти и Д. Вертова, их вклад в развитие киноискусства. Кроме того, исследуются процессы развития узбекского документального кино, а также творческая деятельность таких деятелей, как Худойберган Девонов и Малик Каюмов. Особое внимание уделяется развитию документального кино в эпоху телевидения.

Ключевые слова: документальное кино, история кино, кинематография, узбекское документальное кино, кинохроника, монтаж, телевидение, документальный фильм, национальная кинематография, аудиовизуальное наследие.

Abstract. This article examines the development of international and Uzbek documentary film. It analyzes the first films created by O. and A. Lumière, as well as the work of the pioneers of documentary filmmaking, R. Flaherty and D. Vertov, and their contributions to the development of cinema. It also examines the development of Uzbek documentary filmmaking, as well as the creative work of figures such as Khudoybergan Devonov and Malik Kayumov. Particular attention is paid to the development of documentary film in the era of television.

Keywords: documentary cinema, film history, cinematography, Uzbek documentary cinema, newsreel, editing, television, documentary film, national cinematography, audiovisual heritage.

Jahon hujjatli kinosi tarixi 1895-yilda aka-uka O. va A.Lyumerlar tomonidan namoyish etilgan filmlardan boshlanadi. Gap ilk hujjatli filmlar – “Ishchilarning fabrikadan chiqishi” va “Poyezdning La-Syota vokzaliga kirib kelishi” haqida bormoqda. Jahon kinematografiyasi

uchun ulkan ahamiyatga ega bo‘lgan ushbu voqea 1895-yil 28-dekabrda Kapusinlar bulvarida joylashgan “Grand kafe”da bo‘lib o‘tgan.

Dastlabki filmlarni tomosha qilgan tomoshabinlar ekranda hayot harakatining barcha ko‘rinishlari aks ettirilishi va vaqt ustidan go‘yoki

Kino

hukmronlik qilishdek yangi hissiyotdan zavq olganlar. Lyumerlarning oddiy, biroq ta'sirchan filmlari beqiyos hayrat uyg'otgan va bu hayrat chuqur hamda jiddiy oqibatlariga olib kelgan.

Kinofilmlarning ilk tajribaviy namoyishi 1895-yil 22-mart kuni Parijda "Milliy sanoatni rag'batlantirish jamiyati" a'zolari uchun o'tkazilgan. Unda aka-ukalar o'zlarining birinchi filmi – "Lyumer fabrikasi ishchilarining chiqishi"ni namoyish etganlar. 1895-yil 1-iyunda bo'lib o'tgan ikkinchi namoyishda esa yana 7 ta film, jumladan "Bolaning nonushtasi" va "Sug'orilgan sug'oruvchi" taqdim etilgan. Ushbu dasturga "Poyezdning kelishi" filmi ham kiritilib, aynan shu dastur 28-dekabr kuni "Grand kafe"da namoyish qilingan. Bu seanslar kinematograf tomoshasiga bo'lgan ulkan qiziqishni yaqqol namoyon etdi va namoyishlar kun bo'yi davom etdi.

"Grand kafe"da namoyish etilgan filmlar syujet jihatidan turli-tuman emas edi. Ular asosan Lyumerlar oilasi hayotidan olingan lavhalar – "Bola baliq ovlayapti", "Tosh devorning vayron qilinishi" kabi epizodlardan iborat edi. Biroq vaqt o'tishi va tomoshabinlar talabining oshib borishi kino vakillarini filmlar sifatini takomillashtirishga majbur qildi.

Jorj Melesning original asarlari keng ko'lamda ko'chirila boshlandi, unga taqlid qilindi va turli yangi filmlar ishlab chiqarildi. Kinematografchilar ushbu uslublarni o'rganib, ommaviy ishlab chiqarishni yo'lga qo'yidilar va bu esa, Meles ijodining qadrini pasaytirdi. Teatr san'atiga sodiq bo'lgan, ammo kinoning tabiiy muhitda tasvirga olish imkoniyatlarini to'liq anglab yetmagan Meles asta-sekin yetakchi mavqeini yo'qotib, jahon kino sahnasidan chiqib ketdi.

Uning o'rnini tezkor va pragmatik kinobiznes vakillari egallab, ularning asosiy maqsadi san'atni rivojlantirish emas, balki qisqa muddatda moliyaviy foyda ko'rishdan iborat bo'ldi.

Meles uslubiga taqlid qiluvchi filmlarning ko'payishiga qaramay, tomoshabinlar past sifatli, mazmunan bo'sh va sun'iy aktyorlikka asoslangan filmlardan charchab, yangi kinoinqiroz yuzaga keldi.

Kino ishlab chiqarishdagi keskin o'sish yosh san'atning zaif jihatlarini ochib berdi – texnik bazani takomillashtirish va malakali mutaxassislariga bo'lgan ehtiyoj ortib bordi. Natijada, kino sohasiga bu sohadan yiroq bo'lgan insonlar ham jalb qilindi.

Masalan, Lyumerlarda rejissyor vazifasini operator Promio bajargan bo'lsa, "Pate"

kompaniyasida rejissyorlikni teatrda ishlagan Fernan Zekka, "Gomon"da esa kotiba A.Gi olib borgan [1].

Bu holatlar kino mahsulotlari sifatining pastligiga olib kelib, ssenariy zaifligi, tasviriy ifoda zaifligi kabi muammolarni keltirib chiqardi va kinematografda uzoq davom etgan ijodiy izlanishlar davrini boshlab berdi.

Kino san'atining ilk davrlaridayoq muhim bir kuzatuv qayd etilgan: tomoshabinlar badiiy filmlarni yaxshi ko'rgan bo'lsalar-da, ularga eng kuchli ta'sir aynan hujjatli kino ko'rsatgan. Bu filmlar muayyan davr voqealarini saqlovchi «vaqt kapsulasi» vazifasini bajargan.

Kinematograf tomoshabiniga siyosiy va ijtimoiy voqealarni bevosita his qilish imkonini bergan yagona san'at turi edi. Masalan, "Moskvadagi koronatsiya", "Messinadagi zilzila", "Fransuz desantining Marokashga tushirilishi" kabi syujetlar o'zining haqqoniyligi bilan katta qiziqish uyg'otgan.

Bu qiziqish natijasida Pate xodimlari "Pate-jurnal" nomli axborot kinonashrini yaratish g'oyasini ilgari surdilar. U 1908-yilda Parijda ishga tushirilib, zamonaviy televizion yangiliklar dasturlarining ilk namunasiga aylandi.

Turli mamlakatlardan yig'ilgan hujjatli materiallarni birlashtirish jarayoni montajning dastlabki usullarini shakllantirdi va bu keyinchalik montaj nazariyasining rivojlanishiga asos bo'ldi.

Shuningdek, ilk kino tarixida kadr ichida matn (yozuvlar)dan foydalanish ham muhim texnik yangiliklardan biri bo'ldi. Kinoshunoslar ta'kidlashicha, 1905-yildan boshlab filmlarda yozuvlar keng qo'llanila boshlangan. Ilgariroq ular faqat sarlavha sifatida yoki syujet talab qilgan holatlarda qo'llanilar edi.

Kinematograf, umuman olganda, Fransiyada vujudga kelgan bo'lsa-da, u o'z vatanida rivojlanishi bilan deyarli bir vaqtning o'zida dunyoning boshqa hududlarida ham jadal sur'atlarda taraqqiy etib boshladi.

G'arbda hujjatli kinoning asoschisi sifatida Robert Flaerti (1884–1951) tan olinadi. U Lyumerlar va Jorj Meles kabi mashhur shaxslar qatorida turadi. Asosiy mutaxassisligi tog' muhandisligi bo'lgan Flaerti 1910-yillarda Kanadaning Arktika hududlarini tadqiq etgan. Ana shunday ekspeditsiyalardan biriga u kamera olib borib, eskimoslar hayotidan bir nechta lavhalarni tasvirga olgan. Afsuski, mazkur xronika saqlanib qolmagan. Biroq, Flaertining o'zi ta'kidlaganidek, bu holat aksincha ijobiy natija bergan, chunki

aynan shu voqea uni eskimoslar hayoti haqida yanada mukammal va batafsil film yaratish g'oyasiga olib kelgan. Natijada, uzoq yillik izlanish va mehnat samarasi sifatida "Shimoldagi Nanuk" (1922) nomli hujjatli film yaratildi va u tomoshabinlar orasida katta qiziqish uyg'otdi.

Flaerti o'z faoliyati davomida unchalik ko'p film suratga olmagan bo'lsa-da, uning nomi hujjatli kino tarixida abadiy muhrlanib qolgan. Uning ijodida inson va uning tabiiy yashash muhiti



o'rtasidagi munosabat markaziy mavzu bo'lib xizmat qiladi. U o'z qahramonlarini ularning tabiiy sharoitida tasvirga olgan bo'lib, aynan shu jihat uning asarlariga tabiiylik baxsh etgan. Shuningdek, jahon hujjatli kinosi Flaertiga "uzoq muddatli kuzatuv asosida tasvirga olish" uslubini yaratish borasida qarzdor hisoblanadi.

"Inson va tabiat" mavzusi uning ijodida yetakchi o'rinni egallaydi. Bu ayniqsa "Aranlik odam" (1934) filmida yaqqol namoyon bo'lgan. Unda kichik orol aholisining akulalarni ovlash orqali tirikchilik qilish tarzi tasvirlangan. Flaertining so'nggi yirik asari "Luizian hikoyasi" (1948) bo'lib, u muallif tomonidan "fantaziya", kinotarixchilar tomonidan esa nostalgik elegiya sifatida baholanadi [2].

Kinoshunoslar ko'pincha Dziga Vertovni (David Kaufman) Flaertining antipodi sifatida tavsiflaydilar. Peterburg psixonevrologiya institutini tamomlagan Vertov kino sohasiga psixoterapiyaga oid bilimlar bilan kirib kelgan va bu tajribalarni kinosan'at bilan uyg'unlashtirgan. Uning ijodi kuchli ideologik xarakterga ega bo'lib, ayniqsa, 1917-yil oktabr to'ntarilishidan keyingi davr ruhi va g'oyalari bilan sug'orilgan. Shu bois, uning filmlari sovet hokimiyati g'oyalarini targ'ib qilishga xizmat qilgan.

D.Vertov uchun oddiy "reallikni qayd etish" yetarli emas edi [2]. U kinodan muayyan g'oyaviy tuzilma va mafkuraviy yo'nalish talab qilgan. U kino publitsistikasining asoschilaridan biri bo'lib, uning "Kinopravda" turkumi oddiy xronika emas, balki targ'ibot vositasi hisoblangan.

Uning mashhur asarlari qatoriga "Dunyoning oltidan bir qismi" (1926), "Kinoapparatli odam" (1929) va "Donbassa simfoniyasi" kiradi. Ushbu

asarlar kino tili, montaj va "hayotni to'satdan tasvirga olish" kabi novator g'oyalarni ilgari surgan.

Flaerti va Vertov ko'pincha qarama-qarshi qutblar sifatida ko'rsatilsa-da, bu qarash mutlaqo to'g'ri emas. Chunki hujjatli kinoda ham voqelikni muayyan darajada qayta yaratish, badiiylashtirish mavjud bo'ladi. Masalan, Flaerti "Nanuk" obrazini ma'lum darajada badiiylashtirgan. Shu bilan birga, Vertovning filmlarida ham hayotiy va insoniy obrazlar chuqur aks etgan [2].

Rossiya hujjatli kinosi taraqqiyotida Esfir Shubning o'rni ham beqiyosdir. U tarixiy hujjatlarni yangi kontekstda taqdim etish usulini ishlab chiqqan. Bu metod tomoshabinga kuchli ta'sir ko'rsatish imkonini bergan. Uning "Romanovlar sulolasining qulashi" (1927), "Nikolay II Rossiyasi" va "Lev Tolstoy" kabi filmlari mazkur uslubning yorqin namunasidir.

Hujjatli kino 1895-yilda paydo bo'lib, jahon miqyosida izchil rivojlandi. Bu jarayonda mintaqamiz ham chetda qolmadi. Bu borada Xudoybergan Devonov (1878–1940) ning xizmatlari beqiyosdir. Uni Turkistondagi ilk kinooperatorlardan biri sifatida e'tirof etish mumkin.

Xudoybergan Devonov Xo'jaylida tavallud topgan bo'lib, puxta ta'lim olgan, arab tilini mukammal bilgan, she'riyat va musiqaga qiziqqan. Uning hayotidagi burilish nuqtasi nemis kinohavaskori Vilgelm Penner bilan uchrashuv bo'lgan. Penner unda fotografiya va kino san'atiga qiziqish uyg'otgan.

O'sha davrda Turkistonda diniy an'analar ta'sirida jonli mavjudotlarni tasvirlash taqiqlangan bo'lishiga qaramay, Devonov fotograf va keyinchalik kinooperator sifatida faoliyat yuritishga muvaffaq bo'lgan. Bu yo'lda unga Xiva

Kino

xoni vaziri – islohotparvar Islom Xo'janing qo'llab-quvvatlashi katta yordam bergan [3].

1908-yilda Sankt-Peterburgga qilgan safar davomida Devonov fotografiya va kino sirlarini o'rganib, zarur jihozlarni xarid qilgan. Vatanga qaytgach, u kinotasvirga olish va namoyish qilish faoliyatini boshlagan. Shu bois, 1908-yil o'zbek kinosi tarixi boshlangan yil sifatida qabul qilinadi.

1910-yilda u Xiva xoni Asfandiyorning chiqishini tasvirga olgan. Shuningdek, uning "Mamlakatimiz me'moriy yodgorliklari" (1913) va "Turkiston manzaralari" (1916) kabi ilk filmlari ham saqlanib qolgan [4].

"Syujetlarni tanlash jarayonida u kamera obyektivini abadiy qadriyatlar belgilarini o'zida mujassam etgan obyektlarga – tarixiy yodgorliklar, minorlar, masjidlar va boshqa ko'plab madaniy meros namunalariga qaratgan. Uning fotoapparati va kinokamerasi diqqat markazida shuningdek, tarixiy o'zgarishlarga boy bo'lgan davr voqealari ham o'rin olgan.

1920-yilda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi e'lon qilindi va Xudoybergan Devonov moliya vaziri lavozimiga tayinlandi. Bu yillar davomida u bir necha bor Moskvaga borib, yangi filmlar olib keldi hamda "Sovkino" aksiyadorlik jamiyatining kinokorrespondenti sifatida faoliyat yuritdi. Uning kinosyujetlari "Soyuzkinojurnal" nashrlarida montaj qilindi. Uning say-harakatlari tufayli boshqa mamlakatlar aholisi ko'p millatli Xorazmning qadimiy va betakror madaniyati bilan ilk bor tanishish imkoniga ega bo'ldi.

1937-yilda X.Devonov repressiya qilinib, Yangiyoldagi siyosiy mahbuslar lageriga yuborildi va o'sha yerda otib tashlandi.

U o'zidan boy kino va fotomateriallar mero-sini qoldirgan. Garchi ularning katta qismi musodara qilinib yo'q qilingan bo'lsa-da, ayrim qismi saqlanib qolgan. Arxivning bir qismi Krasnogorsk shahridagi markaziy davlat kino-foto hujjatlari arxivida saqlanadi. Shuningdek, noyob materiallar Urganch shahridagi Devonovlar oilaviy arxivida ham mavjud bo'lib, ular orasida asr boshiga oid ko'plab fotosuratlar, shisha negativlar, kinoplyonkalar, fotoalbomlar va yozishmalar bor" [3].

Mahalliy kinotarixchilar va kinoshunoslar fikriga ko'ra, o'zbek hujjatli kinosi 1930-yillardan boshlanadi. Undan avvalgi havaskor kino-operatorlar tomonidan amalga oshirilgan tasvirga olish ishlari esa asosan oddiy, badiiy jihatdan sodda, ammo tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan hujjatli lavhalar sifatida baholanadi.

1930-yillar kinohujjatlari ham bugungi kinematograf darajasi bilan taqqoslaganda sodda ko'rinishga ega bo'lsa-da, ular katta qiziqish va hayajon bilan tomosha qilinadi. Chunki ularda tarixning takrorlanmas bosqichi, davr ruhi va muhiti mujassam. Buni filmlar nomlarida ham ko'rish mumkin: "1925-yil – 1-may bayrami", "Bozsuv GESi", "Qorong'ulik yo'qolsin...", "Biz qul emasmiz!" kabilar [5].

1932-yilda Toshkentdagi badiiy kinostudiya tarkibidan mustaqil ravishda Respublika xronikal-hujjatli filmlar studiyasi ajralib chiqdi. Shu davrda hujjatli kino bilan shug'ullanuvchi iqtidorli kinematografistlar soni ham ortib bordi. Ilgaridan tajribaga ega bo'lgan operatorlar F.Nazarov va N.Gasilov safiga S.Dunayev, V.Timkovskiy, V.Shevchenko, N.G'aniyev, Y.Agzamov kabi yosh ijodkorlar qo'shildi.

1930-yillar boshida yaratilgan filmlar o'z nomlari orqali nafaqat mazmunini, balki davr nafasini ham ifoda etgan: "Ishlab chiqarishda jismoniy tarbiya", "Ajoyib ish", "Pionerlar paxta uchun kurashda" kabi filmlar shular jumlasidandir.

Keyinchalik hujjatli kino sohasiga Sh.Zaxidov, A.Saidov, O.Rahimov, X.Sulaymonov kabi kinoxronikyorlar ham kirib keldi va ular bilan o'zbek hujjatli kinosi taraqqiyotining muhim bosqichi bog'liqdir [5].

O'zbek hujjatli kinosi tarixi Malik Qayumov nomi bilan chambarchas bog'liq. U respublikada yuz bergan muhim voqealar, yirik qurilishlar, sanoat obyektlari va shaharlarning barpo etilishi jarayonlarini tasvirga olgan. Uning "O'zbek paxtakorlarining g'alabasi", "O'zbek xalqi bayrami", "Katta Farg'ona kanali" kabi filmlari katta ahamiyatga ega.

"Toshkent to'qimachilik kombinati" (1938) filmi esa Nyu-Yorkdagi Jahon ko'rgazmasida oltin medal bilan taqdirlangan. Shuningdek, "Qudratli oqim" filmi ham yuqori baholangan [5].

Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan ko'plab rejissyor va operatorlar frontga yo'l oldilar va u yerda ham o'z faoliyatlarini davom ettirdilar. Urush yillarida "Frontdagi do'stlarga", "Frontga sovg'a", "Besh respublika konserti" kabi filmlar yaratildi.

Urushdan keyingi yillarda "To'rt darvoza shahri", "Farhod chiroqlari" kabi filmlar orqali mamlakat hayotining yangi bosqichi aks ettirildi. 1950-yillar oxiriga kelib esa, o'zbek hujjatli kinosi haqiqiy tan olinishga erishdi [5].

Bu davr filmlari orasida poytaxt Toshkent

haqidagi asarlar alohida o'rin tutadi. Shaharning madaniy va ijtimoiy markaz sifatida rivojlanishi Malik Qayumovning "Bizga keling, O'zbekistonga", "Insoniyatning besh qo'li", "Bahordan bahorga" kabi filmlarida yorqin ifodalangan.

1960–70-yillarda "Toshkent. Zilzila", "13 qaldirg'och" kabi filmlar yaratildi. Keyingi davrlarda "Lyuba, Roza, Abdulla", "O'qituvchi", "O'zbekistonda gaz va kimyo", "Salom, Somali" kabi asarlar yuzaga keldi.

1970–80-yillarda VGIKni tamomlagan yosh mutaxassislar hamda "O'zbekfilm"dan kelgan ijodkorlar hisobiga studiya jamoasi yanada boyidi. Ular ishtirokida "O'zbekiston ayollari", "Suv yo'li", "Aktyor", "Tramvay", "Velopoyga", "Olmaliq – metallurglar shahri", "Salom, bahor", "Toshkent jasorati" kabi filmlar yaratildi.

Hujjatli kino tabiati juda rang-barang va jozibadordir. Kinematografistlarni doimo ekzotika, etnografiya, tabiiy ofatlar, urushlar, texnik yangiliklar kabi mavzular jalb etgan. Operatorlar qiziqarli syujetlar izlab butun dunyoni kezib chiqqanlar va ba'zan hayotlarini xavf ostiga qo'yganlar [2].

Hujjatli kino turli shakllarga ega: voqeiy xronika, kinosolnoma, ilmiy tasvirga olish, mualliflik jurnalistikasi va san'at. Bu turlar esa o'z navbatida kinoocherk, kinoreportaj, kinoportret,

kinodrama, kinoshe'riyat kabi janrlarga bo'linadi [1]. Shu jihatdan hujjatli kino universal san'at turi hisoblanadi. Uning eng asosiy vazifasi esa insonga "yashab turgan dunyosi haqida hikoya qilish"dir [6].

Televideniyeining paydo bo'lishi hujjatli kino rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. U yangi estetika va yangi formatlarni talab qildi. Natijada yangi janrlar va texnik vositalar ishlab chiqildi.

Televideniyeiga munosabat turlicha bo'lgan: ba'zilar uni hujjatli kino kelajagi deb bilgan bo'lsa, boshqalar kinematograf ustunligini himoya qilgan. Biroq aniq bo'ldiki, hujjatli kino kelajagi televideniyesiz tasavvur qilib bo'lmaydi [7].

O'zbekiston televideniyesida hujjatli kino muhim o'rin tutadi. Ko'plab telekanallar bunday filmlar uchun maxsus vaqt ajratadi. Biroq hali xalqaro darajadagi ixtisoslashgan hujjatli kanallar mavjud emas.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, ayniqsa, ilmiy-ommabop hujjatli filmlarga talab yuqori. Shu bois, ko'plab rivojlangan mamlakatlarda bu soha davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. O'zbekistonda ham davlat hujjatli kinoning ahamiyatini inobatga olgan holda uni moliyalashtirmoqda. Bu esa milliy hujjatli kinoning kelajakda yanada rivojlanishiga umid uyg'otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Капетский А. История кинематографа Франции (1895–1928) [Электрон ресурс]. УРЛ: <http://гоодсинема.ру/?q=ноде/22>
2. Энциклопедия «Кругосвет». Документальное кино [Электрон ресурс]. УРЛ: http://www.кругосвет.ру/энс/культура_и_образование/театр_и_кино/документальное_кино.хтмл?page=0,0#парт-1236
3. Ziyonet ta'lim portali. Xudoybergan Devonov [Elektron resurs]. URL: http://people.ziyonet.uz/ru/person/view/xudoybergan_devonov
4. Vikipediya. Xudaybergen Devanov [Elektron resurs]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Devanov_Xudaybergen
5. Тешабаев Д. Немного истории: сборник статей. Документальное кино Узбекистана. – Ташкент: 2008.
6. Бедли Х. Техника документального кинофильма / Инглиз тилидан таржима: И.Л.Шер. – Москва: 1972.
7. Чекмарёв А. А. "Теледокументалистика как формат рефлексии общества" // Вестник Удмуртского университета. №2. 2011.